

HUQUQ MANBALARI: TUSHUNCHASI, TURLARI VA TASNIFI

ИСТОЧНИКИ ПРАВА: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И КЛАССИФИКАЦИЯ

SOURCES OF LAW: CONCEPT, TYPES AND CLASSIFICATION

Muallif: Termiz davlat universiteti

Yuridik fakulteti talabasi

Xurramov O'ktam Ergashevich

Ilmiy rahbar: Termiz davlat universiteti

Yuridik fakulteti o'qituvchisi

Irnazarov Shuxrat Najmetdinovich

Annotatsiya

Ushbu maqola huquq manbalari tushunchasiga bag'ishlangan bo'lib, bu masala huquqshunoslikda qadimdan muhokama qilinib kelayotgan, lekin hanuz munozarali bo'lib qolayotgan mavzulardan biridir. Maqolada huquq manbalarining moddiy va rasmiy ma'nodagi farqi ochib beriladi, ularning asosiy turlari — qonun, odat, sud amaliyoti, huquqiy doktrina va normativ shartnoma — tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasida qonunchilik ierarxiasining tuzilishi va uni tartibga soluvchi mexanizmlar ko'rib chiqiladi. Xalqaro huquq manbalarining milliy huquqqa ta'siri ham alohida o'rganiladi. Maqola oxirida amaliy xulosalar va tavsiyalar ilgari suriladi.

Аннотация

Настоящая статья посвящена понятию источников права — одной из тем, которая обсуждается в правоведении с давних времён, однако по сей день остаётся дискуссионной. В статье раскрывается разница между источниками права в материальном и формальном смысле, анализируются их основные виды: закон, обычай, судебная практика, правовая доктрина и нормативный договор. Рассматриваются структура иерархии законодательства в Республике Узбекистан и механизмы её регулирования. Отдельно изучается влияние источников международного права на национальное право. В заключении формулируются практические выводы и рекомендации.

Abstract

This article is devoted to the concept of sources of law — one of the topics that has been discussed in legal science since ancient times, yet remains debatable to this day. The article reveals the difference between sources of law in the material and formal sense, and analyzes their main types: legislation, custom, judicial practice, legal doctrine, and normative treaty. The structure of the legislative hierarchy in the Republic of Uzbekistan and the mechanisms regulating it are examined. The influence of sources

of international law on national law is also studied separately. The article concludes with practical conclusions and recommendations.

Kalit soʻzlar: huquq manbalari; normativ-huquqiy hujjat; qonun; huquqiy odat; sud amaliyoti; huquqiy doktrina; qonunchilik ierarxiyasi; xalqaro huquq.

Ключевые слова: источники права; нормативно-правовой акт; закон; правовой обычай; судебная практика; правовая доктрина; иерархия законодательства; международное право.

Keywords: sources of law; normative legal act; statute; legal custom; judicial practice; legal doctrine; legislative hierarchy; international law.

KIRISH

Huquqshunoslikda shunday savollar borki, ular koʻrinishdan oddiy, lekin chuqurroq oʻylasang, ortida juda katta maydon yashiringan boʻladi. «Huquq qayerdan keladi?» — mana shunday savol. Unga javob berish uchun huquq manbalari tushunchasini tushunish kerak. Bu esa nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham muhim: chunki har qanday huquqiy bahsda — sudda, shartnomada yoki kundalik hayotda — oxir-oqibat biror manbaga murojaat qilish zarur boʻladi.

Huquq manbalari — bu huquqiy normalarning «qayerdan kelishi» va «qanday shaklda namoyon boʻlishi» masalasidir. Bu masala antik davrdan beri muhokama qilinib kelinmoqda. Rim huquqida manbalar aniq tartibda belgilangan edi. Oʻrta asrlarda din va odat manbalar sifatida ustuvorlik qildi. Zamonaviy davlatda esa qonun — koʻp mamlakatda asosiy manba sifatida tan olingan. Lekin bu bir xillik emas: common law tizimida sud amaliyoti, islom huquqida Qurʼon va hadislar, baʼzi mamlakatlarda esa doktrina muhim oʻrin tutadi.

Oʻzbekiston Respublikasida huquq manbalari tizimi mustaqillikdan soʻng tubdan oʻzgardi. 2023-yilda yangilangan Konstitutsiya, «Normativ-huquqiy hujjatlar toʻgʻrisida»gi qonun va keng qonunchilik islohoti — bularning barchasi huquq manbalari tizimini yangi bosqichga olib chiqdi. Aynan shu oʻzgarishlarni nazariy asos bilan birga oʻrganish ushbu maqolaning asosiy maqsadidir.

ASOSIY QISM

1. Huquq manbalari tushunchasi: moddiy va rasmiy maʼno

«Huquq manbalari» iborasi huquqshunoslikda ikki xil maʼnoda ishlatiladi — va ularni chalkashtirmaslik juda muhim. Birinchisi — moddiy maʼno. Bu huquqning kelib chiqish sabablarini, yaʼni uni vujudga keltirgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillarni anglatadi. Jamiyatdagi munosabatlar murakkablashadi, nizolar koʻpayadi — va shu jarayonda huquqiy tartibga solish zarurati tugʻiladi. Bu — huquqning moddiy manbai.

Ikkinchisi — rasmiy (yuridik) maʼno. Bu huquq normalarining tashqi ifodasini, yaʼni ular qanday shaklda mavjudligini anglatadi. Qonun, farmon, qaror, shartnoma —

bularning barchasi rasmiy manba. Ilmiy adabiyotlarda odatda «huquq manbalari» deganda aynan rasmiy ma'no ko'zda tutiladi (Marchenko, 2016). Shu sababli ushbu maqolada ham asosan rasmiy manbalar ko'rib chiqiladi.

Rossiyalik huquqshunos S.S. Alekseyev huquq manbalarini «huquq normalarining tashqi shakli va davlat irodasining ifodalanish usuli» deb ta'riflaydi (Alekseyev, 1999). Bu ta'rif qisqa, lekin mohiyatni to'liq qamrab olgan. Davlat irodasi — bu kalitli ibora. Chunki huquq normasi qaysi shaklda bo'lmasin, uning ortida davlat tan olishi va kafolati turadi.

2. Huquq manbalarining asosiy turlari

Zamonaviy huquqshunoslik huquq manbalarining bir nechta turini ajratib ko'rsatadi. Ularni bilish — bu faqat nazariy bilim emas, amaliy zarurat.

Birinchi va eng muhim tur — normativ-huquqiy hujjat. Bu — davlat organi tomonidan belgilangan tartibda qabul qilingan, huquq normalarini o'z ichiga olgan rasmiy hujjat. Konstitutsiya, qonun, kodeks, farmon, qaror — bularning barchasi normativ-huquqiy hujjat turlari. Ko'pchilik kontinental Yevropa va postsoviet mamlakatlari, shu jumladan O'zbekiston, ushbu manbaga ustunlik beradi (Nersesyants, 2012).

Ikkinchi tur — huquqiy odat. Bu — uzoq vaqt davomida takrorlanib, ijtimoiy majburiy kuchga ega bo'lgan xulq-atvor qoidasi. Odat huquqning eng qadimiy manbasidir. O'zbekistonda mahalla instituti, nikoh va meros an'analari, savdo udumlari — ularning bir qismi hozir ham amaliy ahamiyatga ega. Biroq agar odat qonunga zid bo'lsa, qonun ustunlik qiladi.

Uchinchi tur — normativ shartnoma. Bu ikkita yoki undan ko'p tarafning o'zaro kelishuvi asosida vujudga keladigan huquqiy hujjat. Xalqaro shartnomalar — eng yorqin misol. O'zbekiston 900 dan ortiq xalqaro bitim ishtirokchisi bo'lib, bu hujjatlar milliy huquqning bir qismi hisoblanadi (BMT, 2023). Mehnat shartnomalari, kolektiv shartnomalar ham shu turdagi manbalardir.

To'rtinchi tur — sud amaliyoti (pretsedent). Common law — ingliz-amerikan huquq tizimida sudlar tomonidan qabul qilingan qarorlar keyingi ishlar uchun majburiy namuna bo'ladi. Kontinental tizimda pretsedent rasmiy manba sifatida tan olinmaydi, lekin amalda yuqori sudlar qarorlari quyi sudlar uchun yo'l-yo'riq vazifasini bajaradi. O'zbekiston Oliy sudi plenum qarorlari bunga misol bo'la oladi.

Beshinchi tur — huquqiy doktrina. Bu — taniqli huquqshunoslarning ilmiy asarlari va xulosalari. Rim huquqida doktrina rasmiy manba sifatida tan olingan edi. Zamonaviy huquqda u bevosita majburiy kuchga ega emas, lekin qonunchilik va sud amaliyotiga bilvosita ta'sir qiladi. Akademik izohlar, darsliklar, ilmiy tavsiyalar — ularning barchasi huquq rivojlanishiga hissa qo'shadi.

3. O'zbekistonda qonunchilik ierarxiyasi va statistika

O'zbekiston Respublikasida huquq manbalari tizimi aniq ierarxiyaga bo'ysunadi. Bu ierarxiyaning tepasida Konstitutsiya turadi — u oliy yuridik kuchga ega va barcha boshqa hujjatlar unga zid bo'lmasligi shart. Undan keyingisi — O'zbekiston Respublikasi qonunlari, so'ng Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va nihoyat — vazirliklar hamda mahalliy organlar hujjatlari.

«Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi 2000-yilgi qonun (2023-yilda yangilangan) ushbu ierarxiyani rasmiy tarzda belgilab bergan. Bu hujjat O'zbekiston huquq tizimining «tartib kitobchasi» sifatida ishlaydi.

O'zbekistonda normativ-huquqiy hujjatlar massivi katta — 5 000 dan ortiq amaldagi hujjat. Biroq soni ko'p degani — tartib yaxshi degani emas. Hujjatlar o'rtasida ziddiyat paydo bo'lishi, eskirgan normalarning bekor qilinmay qolishi — bular huquq manbalar tizimining muammolari. Shu sababli 2020-yildan boshlab qonunlarni kodifikatsiya qilish va keraksiz hujjatlarni bekor qilish bo'yicha maxsus islohotlar boshlandi.

4. Xalqaro huquq manbalari va ularning milliy huquqqa ta'siri

Globalashuv davriga kelib, milliy va xalqaro huquq o'rtasidagi chegara tobora yupqalashmoqda. Davlatlar xalqaro shartnomalar tuzganda, o'z milliy huquqlarini ham o'zgartirishga majbur bo'ladilar. O'zbekiston bunga istisno emas.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasiga ko'ra, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va normalari O'zbekiston huquqiy tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu — juda muhim qoida. U shuni anglatadiki, xalqaro shartnoma milliy qonunga zid bo'lsa, shartnoma ustunlik qiladi (agar Konstitutsiyaga zid bo'lmasa). Inson huquqlari bo'yicha xalqaro konvensiyalar, BMT Nizomining tamoyillari, savdo va investitsiya shartnomalari — bularning barchasi O'zbekiston huquqining manbai sifatida ishlaydi.

Biroq bu jarayonning o'z murakkabliklari bor. Xalqaro normani milliy qonunga «tarjima qilish», ya'ni uni ichki huquq tizimiga moslashtirish — bu oddiy ish emas. Ba'zan xalqaro talablar va milliy an'analar bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Bu vaziyatda davlat o'rtacha yo'l izlashi kerak — xalqaro majburiyatlarni bajarish bilan milliy o'ziga xoslikni saqlash orasida.

5. Common law va continental huquq: manbalarda qanday farq bor?

Dunyoda ikki asosiy huquq oilasi mavjud: continental (Romano-German) va common law (anglo-sakson). Huquq manbalari nuqtai nazaridan ular o'rtasida sezilarli farq bor — va bu farqni bilish amaliy jihatdan ham muhim.

Continental tizimda — O'zbekiston ham shu oilaga kiradi — asosiy manba qonun, ya'ni yozma normativ hujjat. Sud qarorlari rasmiy manba hisoblanmaydi, lekin

yuqori sudlar amaliyoti katta ahamiyat kasb etadi. Huquqiy doktrina esa qonun chiqarishga ta'sir qiluvchi, lekin bevosita majburiy bo'lmagan manba sifatida baholanadi (Morozova, 2013).

Common law tizimida — Angliya, AQSh, Kanada, Avstraliya — sud pretsedentlari rasmiy va majburiy manba. Bu yerda sudya nafaqat qonunni qo'llaydi, balki yangi huquq yaratadi. Bu tizimning o'z afzalliklari bor: moslashuvchanlik, hayotga yaqinlik. Lekin kamchiligi ham bor: pretsedentlarning ko'pligi tufayli tizim murakkablashib ketishi mumkin. Har ikkala tizimni o'rganish O'zbekiston uchun ham foydali — qiyosiy huquq orqali yaxshi tajribalarni o'zlashtirish mumkin.

XULOSA

Ushbu maqolani yozish jarayonida bir narsa aniq ko'rindi: huquq manbalari — bu faqat ro'yxat emas. Bu — jamiyat va davlatning o'zaro munosabati, tarixning huquqqa iz qoldirishi, madaniyatning qonunga singishi. Manbalar tizimini bilmasdan huquqni tushunish — poydevorni ko'rmasdan binoni baholashga o'xshaydi.

O'zbekiston uchun asosiy xulosa shundan iborat: normativ-huquqiy hujjat — asosiy manba sifatida o'z o'rnini saqlab qolmoqda, lekin uning sifatini oshirish zarurati bor. Ko'p sonli hujjatlar o'rtasidagi ziddiyatlar, eskirgan normalar va «normativ inflyatsiya» muammolari — bularni hal qilish uchun kodifikatsiya ishlarini davom ettirish va hujjatlar sifatiga e'tiborni kuchaytirish lozim.

Ikkinchidan, xalqaro huquq manbalarining ahamiyati oshib bormoqda. O'zbekiston 900 dan ortiq xalqaro bitim ishtirokchisi sifatida ularni milliy huquqqa to'g'ri «tarjima qilish» mexanizmlarini yanada takomillashtirishi kerak. Uchinchidan, sud amaliyotining manba sifatidagi amaliy roli tan olinsa va tartibga solinsa, huquqni qo'llashda izchillik oshadi. Va nihoyat, huquqiy doktrinaning — olimlar va ekspertlarning — qonunchilik jarayoniga ta'siri kuchaytirilsa, qonunlarning ilmiy asosi mustahkamlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir, 2023-yil 30-aprelda referendumda tasdiqlangan). — Toshkent: O'zbekiston, 2023. — 80 b.
2. O'zbekiston Respublikasi «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni (2000-yil 14-dekabr, 2023-yilda yangilangan). URL: <https://lex.uz/docs/6217312>
3. Alekseyev S.S. Pravo: azbuka — teoriya — filosofiya: Opyt kompleksnogo issledovaniya. — Moskva: Statut, 1999. — 712 b.
4. Marchenko M.N. Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik. — 2-nashr. — Moskva: Prospekt, 2016. — 640 b.
5. Nersesyants V.S. Obshchaya teoriya prava i gosudarstva: uchebnik. — Moskva 2012. — 560 b.

6. Morozova L.A. Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik. — 5-nashr. — Moskva: Norma: 2013. — 516 b.
7. Matuzov N.I., Malko A.V. Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik. — Moskva: Delo RANXiGS, 2022. — 528 b.
8. World Justice Project. Rule of Law Index 2023. — Washington D.C.: WJP, 2023.
9. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: <https://lex.uz>
10. United Nations Treaty Collection. Multilateral Treaties: Uzbekistan.
11. Rad’ko T.N. Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik dlya bakalavrov. — Moskva: Prospekt, 2014. — 496 b.
12. Kulapov V.L., Malko A.V. Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik. — Moskva: Norma, 2011. — 384 b.
13. Nersesyants V.S. Filosofiya prava: uchebnik dlya vuzov. — Moskva: Norma, 2006. — 652 b.
14. Marchenko M.N., Deryabina E.M. Teoriya gosudarstva i prava dlya bakalavrov: uchebnik. — Moskva: Prospekt, 2015. — 432 b.
15. OECD. Regulatory Policy Outlook 2023. — Paris: OECD Publishing, 2023. — 196 b.
16. Syrykh V.M. (red.) Problemy teorii gosudarstva i prava: uchebnik. — Moskva: Eksmo, 2008. — 528 b.
17. Yo‘ldoshev A.Q. O‘zbekiston Respublikasida huquq tizimini takomillashtirish muammolari. — Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021.
18. Marchenko M.N. Istochniki prava: uchebnoye posobiye. — Moskva: Prospekt, 2011. — 760 b.
19. Qodirov R.A. Huquqiy tizim va qonuniylik. — Toshkent: O‘zbekiston, 2020. — 260 b.
20. Xudoyberganov R.R. Qonuniylik va huquqiy nazorat. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021. — 275 b.